

Актуальные вопросы современного этапа развития археологических знаний

Резюме

Современная археологическая наука достигла больших успехов в исследовании культурно-исторического прошлого отдельных обществ древности. Вместе с тем современная археология переживает проблемную ситуацию, преодоление которой требует вскрытия объективных факторов ее возникновения, раскрытия ее основного содержания. С этой целью делается экскурс в историю археологии и выделяются три этапа ее развития: «археология древностей» (до 60—70-х годов XIX в.), «культурархеология» (от конца предыдущего периода до 30-х годов XX в.) и «социоархеология» (от 30-х годов до настоящего времени). Становление «социоархеологии» приравняется к научной революции, так как сменилось основание науки. Поскольку становление «социоархеологии» не было полностью результатом внутреннего развития археологии и главным толчком был внешний фактор, то в ней сложилась своеобразная ситуация, когда параллельно с «социоархеологией» развивалась «культурархеология».

В настоящее время советская археология в своем развитии добилась больших успехов как в полевых исследованиях, так и в систематизации материала и его интерпретации (реконструкции). Но в целом возможности «социоархеологии» использованы недостаточно. Последнее связано с необходимостью перехода на теоретический уровень исследования. Намечаются некоторые из главных теоретических проблем, которые в настоящее время могут быть решены.

В. М. МАССОН

Вивчення культурного процесу за археологічними матеріалами

Дослідження окремих компонентів цивілізацій як соціально-культурних систем та генезису структур цього типу як цілісних організмів передбачає залучення різних джерел, зокрема і даних археології. Зв'язок предмета археологічної науки зі світом культури на перший погляд лежить на поверхні явищ, що, зокрема, відбилося в 30-ті та 40-ві роки в СРСР у терміні «історія матеріальної культури», який змінив слово «археологія» в назві археологічного інституту країни. Однак дальша розробка цих питань показала, що подібний зв'язок є багатомірним, а інколи дуже опосередкованим у світлі посиленої уваги до теоретичних проблем культурології.

Як відомо, чимало фундаментальних понять науки мають складний, поліфункціональний характер, виконуючи в теоретичному плані цілий ряд пізнавальних функцій. Більшість колізій, що виникають в археологічній науці, особливо на інтерпретаційному рівні, в зв'язку з поняттям «археологічна культура», що широко використовується, пов'язані саме зі зміщенням акцентів, коли на термін однозначний лише на рівні омонімів підсвідомо переноситься навантаження досліджень різних рівнів, по суті й різних наук, коли цей термін має різне значення і передає явища, різні за об'ємом та змістом. Термін «культура» використовується в ряді наук на різних процедурних рівнях і в аспекті вузько службового застосування, і як базове методологічне поняття, найважливіша філософська категорія.

Розробки радянських культурологів суттєво висвітлили проблему визначення поняття культури, хоча й простежується тенденція до її розширеного тлумачення, яке наче піднімає поняття суспільство. Феномен культури розглядається передусім як система регулятивів людської діяльності, які існують у формах зовнішньої (об'єктивної) та внутрішньої (суб'єктивної) предметності. В. Є. Давидович та Ю. А. Жданов справедливо відзначають, що саме через категорію людської предметної діяльності поняття культури, як соціально-філософська категорія, може бути введене в загальний ряд категорій марксистсько-ленінської філософії¹. Ці дослідники вважають за можливе виділити три морфологіч-

них зрізи чи шари культури: матеріальну культуру, де на першому плані перетворююча, практично-предметна діяльність; «духовну культуру» з її механізмами дії та отримуваними результатами та як особливий морфологічний шар художню культуру². П. С. Злобін надає перевагу матеріальним та духовним формам предметного буття культури³.

Багато уваги приділяє різним аспектам культури як глобального явища всесвітньої історії один з активних радянських культурологів Е. С. Маркарян⁴. Він вважає, що поняття «суспільство» відображає будову, а «культура» — спосіб діяльності колективного суб'єкта дії — соціальної системи⁵. Можливо, це зайве захоплення рівнем культури, оскільки соціальна система і є суспільство, для якого при такому підході культура — спосіб діяльності. В одній з останніх праць Е. С. Маркарян відзначає, що саме завдяки культурі людській діяльності притаманні універсальні за своїми потенціями перетворюючі можливості. При цьому під час адаптації людини до навколишнього середовища пристосовчий ефект досягається засобами «соціокультурної перебудови людських індивідів шляхом універсального перетворення зовнішнього та внутрішнього середовищ їх проживання»⁶. На цій найважливішій ділянці культури, яка виводить нас на системи життєзабезпечення ми ще зупинимося. Культура має відносну самостійність, а її етапи не повторюють етапи соціально-економічного розвитку⁷. Найбільш наочно це проявляється при збереженні системи цінностей, що регулюються звичаями та традиціями.

Не вникаючи в деталі розробок, які здійснюються, не можна не визнати, що поняття культури є однією з важливих категорій історичного матеріалізму⁸. Для вивчення всесвітньо-історичного процесу важлива наявність епохальних зрізів чи типів культури первісної епохи, епохи рабовласницьких суспільств і т. д. Разом з тим різноманітність конкретного історичного процесу знаходить відображення та вираження в локальних культурах, у тому числі в локальних засобах адаптації історичних спільностей людей до тих чи інших середовищ проживання⁹. Це особливо проявляється в первісну епоху з її різноманітністю, обмеженим виробничим потенціалом та відповідно культурно-господарчими типами.

Серед подібних розробок археологічні матеріали займають особливе місце. Вони являють собою вибірку реально існуючої колись культури (в культурологічному розумінні цього терміна) суспільства первісної чи ранньокласової епох в її предметно-продуктивному аспекті. Цей незаперечний факт спонукає звернути особливу увагу на культурологічні розробки, оскільки саме вони дають можливість значною мірою визначити також інформаційні можливості даних археології, особливо при історичних та соціологічних реконструкціях. Так, при вивченні духовної культури за матеріалами археології, ми, як правило, маємо справу лише з її результатами, а не з механізмами. Саме культурологічний підхід стверджує, що археологічна культура являє собою не штучне класифікаційне утворення, а об'єктивну реальність. Зупинимося детальніше на цьому питанні.

Культура є фундаментальним поняттям археологічної систематики, що використовується на джерелознавчому рівні організації матеріалу і передує різним історичним інтерпретаціям. Тому визначення археологічної культури повинно виходити з матеріалів археології. Взагалі під археологічною культурою слід розуміти реально існуючу сукупність пов'язаних між собою об'єктів (артефактів), певним чином обмежених у часі і просторі. В таксономічній системі та на процедурному рівні культура являє собою поняття, наступне за типом та ознаками. Ознака, тип та культура утворюють найпростішу систему понять вертикальної ієрархії. Так само, як тип являє собою стале поєднання ознак, стале поєднання типів дасть культуру¹⁰. Поряд з вертикальним ланцюгом ознака — тип — культура розроблюється і система горизонтальної ієрархії. Поширеною та зручною в користуванні є тричленна система —

локальний варіант, культура, культурна спільність, яку часто називають етнокультурою. В межах певного регіону ці підрозділи характеризуються кількісним наростанням територіальних параметрів, але їх не слід вважати основними у виділенні відповідних комплексів. Подібно до того, як статистично стале поєднання типів обґрунтовує виділення археологічної культури, виділення підрозділів горизонтальної ієрархії може бути певним чином квантифіковане¹¹.

Ці поняття не є абстрактною комбінацією дослідників, а в кінцевому результаті відображають реальні процеси та явища, що відбувалися в історії суспільства і насамперед у сфері культури. Це стосується такого кардинального поняття, як археологічний тип, відносно об'єктивної реальності якого існувало немало суперечливих думок. Як відомо, найважливішою особливістю культурного процесу є стереотипізація, завдяки якій відбувається залучення членів суспільства до досягнутих результатів¹². Під стереотипізацією розуміють сприйняття нових технологій чи моделей дій більшістю людей в межах відповідних груп¹³. Постановленню питання і про розвиток цього явища в часі з паралельним ускладненням форм стереотипізації, починаючи з простого механізму наслідування. Відповідно до виробничого прогресу виникає така форма стереотипізації, як стандартизація, що виділяється в особливу сферу виробництва, яке випускає стандарти.

Археологічні матеріали вмщують багату інформацію для вивчення способу життя давніх суспільств та життєзабезпечення, що підтримують функціонування всієї культурної та суспільної системи як мегакомплексу. Г. Є. Марков під способом життя розуміє сукупність типових умов життя, норм та форм життєдіяльності, взаємовідносин людей, відношення суспільства та навколишнього середовища¹⁴. В більш формалізованому визначенні під способом життя розуміють об'єктивізацію людської життєдіяльності, що постійно відтворюється, яка береться в «фактах повсякденності»¹⁵. При цьому мають на увазі повсякденне життя, що береться в сукупності його різних сфер та галузей, починаючи від трудової діяльності та участі в суспільно-політичному житті та закінчуючи побутом та дозвіллям. Саме предметний аспект щоденного життя стародавніх людей повсякденно та повсякчасно вивчається археологами та давні житла і поселення, що розкопуються і дають масовий матеріал, ніж дані, які відображають екстраординарні процеси та ситуації. Систематизація цієї інформації, що висвітлює спосіб життя давніх колективів та його загальні типологічні риси, має досить важливе значення для вивчення історичних процесів. Саме спосіб життя дає можливість вивчати загальні закономірності, в тому числі соціально-економічні, в їх конкретній різноманітності.

Оскільки археологія вивчає давні культури переважно в їх предметно-продуктивному аспекті, вона може особливо яскраво висвітлити речовий світ культури. Не можна не визначити, що останнім часом саме речам надається мало уваги і, наслідуючи свого роду моду на формалізацію, об'єкти, виявлені археологами, трактуються передусім як артефакти без наступного аналізу соціокультурної сфери, що стоїть за ними. Разом з тим і філософи приділяють особливу увагу предметній формі передачі соціального досвіду, стилю існування в світі матеріальної культури. При цьому підкреслюється, що з речами пов'язаний уклад життя, вони є об'єктами соціокультурних відносин, відіграють роль у вихованні та закріпленні поведінки і способу мислення, які прийняті в даному середовищі¹⁶. І в цьому напрямку відкриваються нові перспективи вивчення археологічних матеріалів, які розглядаються знову-таки в тісному зв'язку з питаннями культурогенезу.

Необхідно відзначити важливе починання групи етнографів та культурологів, які звернулися до питань культури життєзабезпечення¹⁷. Вона розглядається як підсистема, що включає такі компоненти, як поселення, житла, їжа, одяг. В основному культура життєдіяльності — життєзабезпечення лежить у сфері матеріальної культури, але її со-

ціонормативний пласт відображає ряд аспектів духовної культури — ритуально-культурний, престижний, естетичний та деякі ін.¹⁸ Загалом культура життєзабезпечення являє собою частину культури, безпосередньо націлену на підтримання життєдіяльності її носіїв, вона функціонує переважно в сфері споживання. Межа між первинним виробництвом матеріальних благ та завершуючими етапами проходить саме на рівні культури життєдіяльності, коли блага набирають форму, остаточно спрямовану на задоволення життєвих потреб¹⁹. Неважко помітити, що археологія за своїми інформаційними потенціями володіє великими можливостями у вивченні систем життєзабезпечення давніх суспільств, тісно пов'язаних з типами способів життя.

Культурологія дозволяє підійти до вивчення самої динаміки та внутрішнього змісту процесу культурогенезу. Цей механізм здебільшого визначається взаємодією старого й нового, традицій та інновацій. Етнографами та культурологами проведена велика робота в цьому напрямі. Плідною була нарада в Єревані з методологічних проблем вивчення етнічних культур²⁰. Ю. В. Бромлей визначає традиції як компоненти чи сторони культури, що характеризуються сталістю, спадковістю і повторюються з покоління в покоління²¹. Одним з компонентів традицій є обряди та ритуали, які виступають в даному випадку засобом соціального регулювання. В результаті ми бачимо стереотипні форми масової поведінки, що виражаються в повторенні стандартизованих дій²². В цьому відношенні сам термін «традиція» недалеко відійшов від первісного значення в латинській мові, де він означав «передачу», «легенду». В загальному плані традиції можна розглядати як механізм самозбереження, відтворення та регенерації конкретної культури як системи, коли традиції містять процес та результати стереотипізації як концентроване вираження соціально-історичного досвіду²³. Під інновацією розуміється введення нової технології та нових моделей діяльності, причому створення такої моделі відбувається шляхом абстрагування стереотипних об'єктів та функцій і поєднання їх в нестереотипній комбінації²⁴.

В археологічній науці, що досліджує предметний світ культури, інновації, пов'язані з утвердженням нової технології чи нової моделі діяльності, знаходять відображення в появі та поширенні нових типів артефактів, що може бути чітко визначено методом археологічної типології та підтверджено кількісним аналізом²⁵. Визначення факту перерви традиції та поширення інновації на матеріалах, що складають об'єкти археології, встановлюється на основі аналізу різних категорій джерел (кераміки, крем'яних знарядь, металевих виробів, поховальних обрядів), що вивчаються в їх археологічній вибірці. Визначення межі інновації, якісного і кількісного співвідношення нового та традиційного, має принципове значення для організації самого археологічного матеріалу, виділення як археологічних культур, так і окремих етапів їх розвитку.

Взаємодія традицій та інновацій відображає складний, діалектичний характер культурогенезу. На археологічних матеріалах можна спостерігати як окремі інновації, пройшовши стереотипізацію, що чітко фіксується типами артефактів, перетворюються в традиційні елементи культурного комплексу. Типологічний метод дає можливість простежити і поступову змінність нововведень, що відображає своєрідну адаптацію в культурній системі. Спадковість культури при такому механізмі наслідую діалектичному закону зняття чи заперечення заперечення, який є умовою та моментом розвитку і разом з тим моментом зв'язку нового із старим. При взаємодії аспектів подолання, збереження та підйому на новий, більш високий етап відбувається відбір культурних форм, що утримуються, та утримання з органічним включенням у нове ціле²⁶. Взагалі слід відзначити, що творче використання матеріалістичної діалектики ще не досить поширене в археології, де дослідники-практики обмежуються моделями, підкріпленими методами графічного аналізу.

Однак абсолютно ясно, що, наприклад, розгляд зміни археологічних культур, добре відомий археологам на емпіричному рівні, з позицій діалектичного закону переходу кількісних змін у якісні і, навпаки, дозволить глибше та повніше дослідити минуле давніх племен і народів та залишених ними культур. І етнічна асиміляція, і культурна адаптація являля собою не спрощені механічні явища, а в першу чергу саме діалектичний прогрес.

Зміна типів артефактів являє собою по суті фактологічний скелет процесу, стадію досліджу або експерименту в археології, закріплену у відповідній системі опису, де досить важливе використання культурологічних розробок і понять. Це значення культурології зростає на інтерпретаційному рівні аналізу археологічних матеріалів. Така інтерпретація повинна проводитися не сама по собі, в новому середовищі абстрактних категорій, а в тісному зв'язку з іншими явищами, з урахуванням всього археологічного матеріалу та всієї суми вміщеної в ньому інформації. Процеси спадковості та інновацій являють собою не ізольований феномен, а одне з проявів функціонування суспільства. Їх необхідно аналізувати з урахуванням виробничого потенціалу даного суспільства, його соціальної структури, можливостей культурно-господарської системи. Так, інновації стереотипізуються, а далі інтегруються в культурну систему лише в тому випадку, коли вони сприймаються соціальним середовищем і не відбувається процес відторгнення. При аналізі спадковості важливо розрізнити загальні та локальні традиції. Перші переважно пов'язані зі сферою технологічних досягнень, що простежується на прикладі великого поширення однотипних крем'яних індустрій. Сфера традицій загального характеру все більше розширюється з розвитком суспільства, особливо з поширенням способу життя. Локальні ж традиції особливо важливі при виділенні археологічних культур, а також таксономічно близьких їм підрозділів. При змістовному аналізі причинно-наслідкового механізму інновацій необхідно врахувати основні сфери їх прояву — технологію, повсякденну культуру та ідеологію. Після такої диференційованої оцінки можлива реальна постановка питання про історичні інновації, які можуть бути пов'язані і з конв'єргентним розвитком, і з дифузією, і з спільністю походження.

Культурологічні аспекти мають велике значення і при вивченні процесу формування перших цивілізацій, що вивчається за матеріалами археології. Поряд з корінними змінами в сфері соціально-економічних відносин та соціально-політичних структур період формування цивілізації відзначений кардинальними, якісними змінами в сфері культури. Причинно-наслідкові зв'язки цих процесів з культурою через посередництво інновацій призвели до складення якісно нового культурного комплексу, який, власне, і є цивілізацією. Для культури більшої частини первісної епохи характерним був традиціоналізм, коли простежувалося в основному повторення процесу в попередньому об'ємі та на попередній технічній основі. Тепер більшість компонентів культури підлягають трансформації в результаті утвердження в суспільстві нової технології та нових моделей дій. В предметному світі культури, відомому нам в археологічній вибірці, це простежується у прояві та широкому розповсюдженні нових типів артефактів²⁷.

Коли розглядаємо культуру періоду формування цивілізації, можна побачити, що інновації охоплюють також сферу технології, повсякденної культури, значною мірою пов'язаної зі способом життя, та сферу ідеології. В галузі технології основні зміни відбуваються в сфері ремесел, де, наприклад, для Близького Сходу найбільшу роль відігравали нововведення в металургії, гончарному виробництві та будівельній справі. Успіхи техніки, застосування нових інструментів (гончарний круг та ін.) привели до того, що все більшого поширення набуває така форма стереотипізації культурних явищ, як стандартизація. В будівельній справі, що засвоює висотні та монументальні споруди, також просте-

жується стандартизація, вироблення канонів та модулів, становлення архітектури у власному розумінні слова. У відповідності з новими цінносними орієнтаціями, що утвердилися у суспільстві, нові технічні можливості реалізуються як диференціація та спеціалізація ремесел. Серед ремесел в особливій виробництва виділяються військова справа, гліптика, ювелірне виробництво. Недаремно в писемних джерелах вже Урука IV згадується близько 80 різних посад та професій.

Важливе значення мали нові потреби на рівні комунікації та особливо якісний стрибок обсягу інформації, що підлягає збереженню та передачі, для забезпечення функціонування суспільства як складної соціальної та господарської системи. В результаті виникає писемність, розвиваються різні види транспорту і насамперед колісних екіпажів. Останні забезпечували новий обсяг господарських, культурних та політичних зв'язків та взаємодій від транспортування сировини до перевозки воїнів. Зростає різноманітність інформаційних каналів, серед яких важливого значення набувають регулярні ярмарки, храмові свята та інші масові обрядові дії.

На повсякденній культурі, крім зростання добробуту та задоволення потреб широкого спектра, особливо гостро відбилосся виділення груп осіб чи соціальних прошарків, що володіли різною часткою суспільного багатства. Це видно з диференціації способу життя, відображеного в житлових комплексах, побутовому інвентарі та поховальних обрядах. Зростаюча спеціалізація діяльності сприяла відокремленню розумової праці від фізичної. Про це, крім появи шкіл переписувачів, свідчить розвиток неприкладного мистецтва, яке залишило справжні шедеври індивідуальної художньої творчості. В умовах соціальної диференціації, що посилювалася, з утилітарних та престижно-знакових функцій інновацій все більшого значення набувають другі. При цьому престижність сприймається в основному не як особовий авторитет, а як належність до певного суспільного кола, що закріплюється і за світом речей. В сфері ідеології також йде вироблення нових стереотипів в зв'язку з інституалізацією влади і сакралізацією посади і функцій правителя. При цьому частково використовуються елементи звичних для общинних мас аграрних культур та міфологічних схем світобудови.

Вихідним шаром культурного комплексу цивілізації, в якому інновації представлені таким широким спектром, була культура первісного суспільства, але цей вихідний шар зазнав кардинальної трансформації. Формування інновацій йшло двома шляхами: через винахід або культурну мутацію, та через запозичення чи метисацію. Перший шлях має особливе значення. Повторюваність окремих компонентів культурного комплексу перших цивілізацій далеко не завжди може бути пояснена запозиченням в умовах дії так званого феномена початкового відкриття, про яке багато писав в нашій літературі Л. С. Васильєв²⁸. Наприклад, як відзначає І. М. Д'яконов, шлях вироблення графічних знакових систем для передачі мови належить до універсальних людської культури, а словесно-складова писемність винаходилася неодноразово та більш-менш однаковим шляхом²⁹. На питання про іманентне створення інновацій як культурних мутацій звернув особливу увагу в ряді праць Е. С. Маркарян. Він підкреслює, що механізм творчих інновацій виконує функції мутацій, але разом з тим в данному випадку йдеться не про ототожнення принципово різних явищ, які простежуються в біології та суспільствознавстві, а про встановлення між ними структурної і функціональної подібності³⁰. Незалежне створення інновацій чи культурна мутація носить складний, діалектичний характер і включає, як відзначалося, аспекти подолання, збереження та піднесення на новий, більш вищий етап. Без глибокого вивчення цього механізму неможливе розуміння закономірного характеру виникнення та розвитку перших цивілізацій, що формуються в різному культурному середовищі.

Зрозуміло, що це не применшує значення такого фактора, як культурне запозичення, особливо широко представлене у вторинних цивілі-

заціях, де воно спостерігається у сфері технології, утилітарних об'єктів, а також у сфері престижно-знакової. Однак таке запозичення, як правило, відбувається на основі селекції, яка забезпечує адаптацію запозичень та зводить до мінімуму реакцію відторгнення місцевим соціокультурним середовищем.

Для вивчення археологічних матеріалів суопільств з досить складною соціальною структурою важливим є, на думку С. О. Арутюнова, різниця утилітарних та престижно-знакових функцій культурних інновацій³¹. Певні явища та об'єкти, що запозичуються при престижному перепаді, можуть і не мати утилітарного значення, оскільки запозичення йде в середовищі верств населення, для яких запозичення інновацій є засобом утвердження свого особливого становища в даному соціокультурному середовищі. Цією обставиною слід пояснювати широке розповсюдження на певному етапі престижно-знакових символів як, наприклад, згадуваних вже жезлів та штандартів та інших еталонів, які пов'язуються з уявленнями про особливий чи, в усякому випадку, більш престижний спосіб життя. Як відзначає С. О. Арутюнов, Японія, наприклад, пережила два періоди інтенсивного запозичення культурних інновацій — вперше, протягом VI—VIII ст., коли відбувалося освоєння ряду корейсько-китайських еталонів, і другий — наприкінці XIX — на початку XX ст. під впливом європейських стандартів. Кожного разу масовий потік інновацій проникав передусім у побут пануючих класів³². Показові співпадання цих періодів з вирішальними рубежами соціально-економічного розвитку — становлення класового суспільства і господарства в першому випадку, коли, до речі, саме цими факторами були обумовлені поширення та насадження буддизму як нової державної релігії, та з формуванням капіталістичного суспільства — в другому. За матеріалами археології, таке поширення культурних інновацій, в тому числі і престижно-знакових чи тих, що зберігають лише цю свою функцію, добре простежується на завершальних етапах первісного ладу, коли повсюди відбувається виділення військової аристократії та ідеологічних лідерів.

Тут ми підходимо до однієї з найважливіших особливостей культури часу перших цивілізацій — її внутрішнього поділу, пов'язаного з виділенням елітарної субкультури. Добре відомо лєнінське положення про наявність в кожній національній культурі поряд з пануючою буржуазною культурою елементів демократичної та соціалістичної культури. Радянські дослідники неодноразово зверталися до цього положення, розвивали його та конкретизували. Б. О. Рибаків вказав на наявність у культурі Київської Русі князівсько-дружинної культури, якій були притаманні передусім прагнення до репрезентативності³³. По суті епоха перших цивілізацій і була тим першим періодом, коли чітко відбулося це розщеплення єдиного культурного потоку в умовах формування суспільства соціальної нерівності та класових суперечностей. Типи об'єктів, що входять до складу елітарної субкультури за ідеєю та принципом, як правило, взяті з масової народної культури професійними майстрами згідно з запитамі соціального середовища. Це був один з найважливіших шляхів формування культурних інновацій в цей період і створення якісно нового культурного комплексу. Часто подібні стереотипи втрачали протягом часу елітарний престижно-знаковий характер та, за образним висловленням С. О. Арутюнова, спускаючись спеціальною драбиною вниз³⁴, знову ставали елементами загальної, народної культури.

Коефіцієнт актуалізації³⁵ культурного комплексу перших цивілізацій, насичений інноваціями в усіх основних сферах (технологія, повсякденна культура, ідеологія), може бути визначений як рівний близько 0,5. Ця обставина, як і формування елітарної субкультури, дає можливість характеризувати культуру перших цивілізацій як якісно нове явище. Скоріше за все, з точки зору культурогенезу складення цивілізації можна розглядати як своєрідну культурну революцію, що знаходиться

в тісному причинно-наслідковому зв'язку зі становленням класового суспільства і держави. Разом з тим культурні інновації, що визначили, яким би не було їх походження, принципово новий обрис перших цивілізацій, що пройшли стадію культурної інтеграції, самі стають традиційними елементами в цивілізаціях Старого і Нового Світу. Колись динамічні та передові, ці культурні комплекси, пройшовши поріг інновацій, стають традиційними і, як ми знаємо на прикладі Стародавнього Сходу, консервативними в більшості форм свого прояву. Слід мати на увазі, що якісні культурні перетворення, які відбувалися під час становлення перших цивілізацій, принципово відрізнялися від культурної революції, яка проходила в умовах будівництва соціалізму і переходу до комунізму. Ленінський план духовного оновлення суспільства, план культурної революції, передбачав спільну, організовану, свідому діяльність мас трудящих передусім через залучення до елементарної культури³⁶. Безперечна велич культурних досягнень перших цивілізацій не повинна заступити того фактора, що їх фундаментом була глибока соціальна та культурна відокремленість суспільства та оформлення цієї відокремленості в спеціфичній культурі, еталони та моделі з високим коефіцієнтом престижності складали суть епохи та змін, які відбулися. Починався довгий та важкий шлях розвитку культури через полярні, хоч і нерідко взаємопроникаючі, системи протистояння, які ліквідує лише нова безкласова формація. Радянські філософи зазначають, що «рівень культурного прогресу суспільства вимірюється об'ємом створених у суспільстві духовних цінностей, масштабом їх поширення та глибиною їх освоєння людиною»³⁷. Культурні цінності, які створювалися в епоху перших цивілізацій, дуже часто не виходили на широку арену, залишалися здобутком певних верств та професійних груп. Вже сама складність систем найдавнішої писемності різко обмежувала поширення грамотності. Вузька соціальна база прогресивних явищ у культурі обумовила і внутрішню слабкість стародавніх цивілізацій, які інколи зникали як культурний феномен, з перервою традицій у ряді сфер культурного прогресу.

В. М. МАССОН

Изучение культурного процесса по археологическим материалам

Резюме

Изучение отдельных компонентов цивилизации как социокультурных систем и генезиса структур этого типа как целостных организмов предусматривает привлечение различного рода источников; в том числе археологических. Связь предмета археологической науки с миром культуры, на первый взгляд, лежит на поверхности, на самом деле она является многомерной, а иногда сильно опосредованной. Разработки советских культурологов существенно продвинули проблему определения понятия культуры, которая рассматривается в первую очередь как система регулятивов человеческой деятельности, которая существует в формах внешней (объективизированной) и внутренней (субъективизированной) предметности.

Археологические материалы представляют собой выборку культуры, которая когда-то реально существовала, в ее предметно-продуктивном аспекте. Этот факт требует пристального внимания к культурологическим разработкам, так как именно они позволяют определить информационные возможности археологии. Именно культурологический подход позволяет нам сделать вывод, что археологическая культура — не искусственное классификационное образование, а объективная реальность.

Культура есть фундаментальное понятие археологической систематики, которая предшествует исторической интерпретации. Поэтому определение археологической культуры должно основываться на материалах археологии. Археологическая культура определяется как реально существующая совокупность связанных между собой артефактов, ограниченных в пространстве и времени. В таксономической системе она выступает следующим за типом и признаком понятием: если тип образуется совокупностью признаков, то культура — совокупностью типов. Система горизонтальной иерархии включает локальный вариант, культуру, культурную общность.

Археологические материалы содержат информацию для изучения способа жизни и жизнеобеспечения древних обществ, которые поддерживают функционирование всей

культуры и общественной системы как мегакомплекса. Именно предметный аспект повседневной жизни древних людей изучается археологами. Способ жизни позволяет изучать общие закономерности в их конкретном разнообразии. Поскольку археология изучает древние культуры в их предметно-продуктивном аспекте, она может ярко отразить предметный мир культуры. В этом направлении открываются новые перспективы изучения археологических материалов.

Культурология позволяет подойти к изучению динамики и внутреннего содержания процесса культурогенеза, который определяется взаимодействием старого и нового, традиций и инноваций. Эти явления находят отражение в археологическом материале. Культурологический аспект имеет большое значение и при изучении процесса формирования первых цивилизаций.

- ¹ Давыдович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. — Ростов, 1978, с. 28.
- ² Там же, с. 194—206.
- ³ Злобин И. С. Культура и общественный прогресс. — М., 1980, с. 45—56.
- ⁴ Маркарян Э. С. Очерки теории культуры. — Ереван, 1967; Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. — Ереван, 1973; Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. — М., 1983. — 234 с.
- ⁵ Маркарян Э. С. Очерки теории культуры, с. 64.
- ⁶ Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход. — В кн.: Системные исследования. М., 1981а, с. 146.
- ⁷ Давыдович В. Э., Жданов Ю. А. Указ соч., с. 235.
- ⁸ Межуев В. М. Культура и история. — М., 1977, с. 13.
- ⁹ Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход, с. 151.
- ¹⁰ Бочкарев В. С. К вопросу о системе основных археологических понятий. — В кн.: Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. Л., 1975, с. 34—42; Массон В. М. Каменный век Средней Азии и понятие археологической культуры. — В кн.: История материальной культуры Узбекистана. Ташкент, 1974, с. 11.
- ¹¹ Stark D. L. Analytical Archaeology. — London, 1968, p. 287—317; Массон В. М. Культура в понятийном аппарате археологии. — В кн.: Южная Сибирь в скифо-сарматскую эпоху. Кемерово, 1976.
- ¹² Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры, с. 50; Абрамян Э. Г. Инновация и стереотипизация в процессах развития этнической культуры. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур: (Материалы симпозиума) Ереван, 1978, с. 91—96.
- ¹³ Абрамян Э. Г. Указ соч., с. 91.
- ¹⁴ Маркарян Э. С. Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявлений. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур.
- ¹⁵ Марксистско-ленинская теория. — М., 1983, с. 191.
- ¹⁶ Культурный прогресс: Филос. пробл. — М., 1984, с. 76.
- ¹⁷ Культура жизнеобеспечения и этнос. — Ереван, 1983.
- ¹⁸ Там же, с. 9.
- ¹⁹ Там же, с. 57.
- ²⁰ Методологические проблемы исследования этнических культур: (Материалы симпозиума). — Ереван, 1978.
- ²¹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973, с. 67—68.
- ²² Там же, с. 70—71.
- ²³ Маркарян Э. С. Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявлений, с. 85.
- ²⁴ Абрамян Э. Г. Указ соч., с. 95.
- ²⁵ Преемственность и инновации в развитии этнических культур. — В кн.: Материалы методологического семинара ЛОИА. Л., 1981, с. 38—42.
- ²⁶ Давыдович В. Е., Жданов Ю. А. Указ соч., с. 241.
- ²⁷ Массон В. М. Становление цивилизации как социально-экономической системы и культурный процесс. М., 1982, вып. 2, с. 62—65.
- ²⁸ Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. — М., 1976, с. 18 и сл.
- ²⁹ Дьяконов И. М. От редактора. — В кн.: Тайны древних письменностей. М., 1976, с. 6.
- ³⁰ Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. — М., 1983, с. 82—83.
- ³¹ Арутюнов С. А. Механизмы усвоения нововведений в этнической культуре. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур, с. 103—104.
- ³² Там же, с. 107.
- ³³ Рыбаков Б. А. О двух культурах древнего феодализма. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 27.
- ³⁴ Арутюнов С. А. Указ соч., с. 31.
- ³⁵ Бернштейн Б. М. Выражение этнической специфики в художественной культуре. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур.
- ³⁶ Злобин И. С. Культура и общественный прогресс, с. 231—233; Ким М. П. Великий Октябрь и культурная революция в СССР. — М., 1967.
- ³⁷ Культурный прогресс: Филос. пробл., с. 49.